

Fattigforsorg i Roskilde

Af Eva Tønnesen

Som omtalt i artiklen om håndværkerindvandring havde byernes borgere i middelalderen et socialt netværk, hvis de var medlem af et gilde. Der var som nævnt 4 gilder i Roskilde, og det krævede en vis indtægt at være medlem. Derfor var der en restgruppe i bysamfundet, som ikke havde samme mulighed for forsørgelse ved invaliditet og alderdomssvækkelse. De var overladt til kirkens barmhjertighed. Klostrene havde særlige plejeafdelinger for invalider og syge, de såkaldte asyler. Desuden havde Roskilde 3 selvstændige forsørgelsesinstitutioner eller milde stiftelser for folk på samfundets bund. Den ældste var Sankt Jørgensgården, der lå på Bjerget, og som husede de spedalske, der blev dømt til total isolation resten af livet. Den anden var Helligåndshuset, der lå ved Hellig Kors Kilde (beliggende over for Kildegården). Dengang var det et stykke uden for byen.

Fundamenter af Duebrødre Klosters kirke, nedrevet 1661, udgravet ved anlæggelsen af Duebrødrevej i april 1918. Fotograf: Victor Hermansen.

Disse stiftelser må være grundlagt i 1100-tallet eller begyndelsen af 1200-tallet. Begge steder indgik personalet i en slags broderskab med de indlagte. Indtægterne kom fra jordegods skænket af kirken og forøget ved private testamenter og almisser. Efterhånden oprettedes ca. 30 Sankt Jørgensgårde og lige så mange Helligåndshuse i hele landet. Roskilde Helligåndshus kom i økonomiske vanskeligheder midt i 1200-tallet. Det blev derfor i 1253 reorganiseret af biskop Jakob Erlandsen og flyttet ind ved Fondens Bro i bymidten. I 1300-tallet oprettedes desuden Duebrødre Hospital, der også placeredes uden for byen. Bygningsresterne blev udgravet i 1918 og kan endnu anes i det lille anlæg ved Duebrødrevvej. Institutionen fik et dobbelt formål, idet den dels skulle fungere som fattighospital og dels som kostafdeling for de fattigste disciple på Roskilde Katedralskole. Alle tre hospitalet havde det til fælles, at de var blevet til på kirkens initiativ og stadig stod under kirkens overopsyn og beskyttelse. I Roskilde var denne opgave pålagt Roskilde Domkapitel. Indtægterne kom fra det jordegods, der var tillagt hver stiftelse. I private testamenter finder man ligeledes bestemmelser om, at almindelige fattigfolk, der boede ude i byen, blev betænkt med gratis badstuegang, sko og tøj eller diverse fødemidler og øl på bestemte dage i årets løb. Fattigforsørgelsen i middelalderen bar præg af, at fattigdommen med Jesu liv som forbillede blev opfattet som et ideal. Det var den almindelige indstilling, at samfundets laveste på samme tid var de ophøjede.

Hele denne tankegang faldt mere eller mindre til jorden med indførelsen af reformationen i 1536. Kirkens gods blev overtaget af kongemagten, der ikke følte samme forpligtelse til også at tage sig af fattigforsørgelsen. Det blev nu i højere grad et lokalt anliggende, ligesom man begyndte at skelne mellem værdig og uværdig fattigdom. Klostrene i Roskilde blev efterhånden afviklet. I første omgang fortsatte de milde stiftelser, men de blev ikke tilført de nødvendige ressourcer. De blev typisk bortforlenet til privatpersoner, der imod at love at tage sig af de fattige frit kunne disponere over indtægterne. Det kan nærmest sammenlignes med det fænomen, vi i dag kalder for "ben". Ofte tænkte indehaverne af disse "ben" mest på egen vinding. Duebrødre Kloster blev omdannet til et kannikedømme under Roskilde Domkirke. Kannikestillingerne blev nemlig anvendt af

kongen - altså staten - til aflønning af højere embedsmænd. Den kannik, der fik Duebrødre skulle stadig underholde de fattige. I 1547 stadfæstede Christian 3. den nye fundats og skænkede samtidig klostret Vigersted og Syv sognes kongetiende. 1557 blev Hans Henriksen indsat af kapitlet som ny forstander. Ved den lejlighed foretog lensmanden Herluf Trolle syn på klostret. Det var et sørgeligt syn, der mødte synsmændene. Kapel, forstanderbolig og de fattiges huse var ved at falde sammen af mangel på vedligeholdelse. Forholdene har ikke været stort bedre på Sankt Jørgensgården og i Helligåndshuset. For at bøde på disse skandaløse forhold oprettede Herluf Trolle for egne midler en stiftelse i Bredgade, der siden blev kaldt for Herluf Trolles Boliger. Han bearbejdede også statslige og lokale myndigheder, men nåede ikke at se resultatet af disse bestræbelser, idet han døde allerede i 1565. Ved et kongebrev udstedt 11. august 1569 blev byens fattigvæsen reorganiseret og en ny forstander, Hans Lauritsen, ansat. Kongebrevet begrundede reformen med, at indtægterne fra Roskildes 3 milde stiftelser var blevet "spildt til unytte og misbrug formedelst onde og gerrige menneskers nytte og fordel." Hans Lauritsen fik derfor til opgave at lægge de 3 stiftelser sammen og bortfæste tienderne til de højstbydende. Reformen blev stadfæstet af kongen i 1570. Fællesbetegnelsen blev Duebrødre Kloster. Institutionen skulle underholde 16 gamle og værdige personer, 1 lærer, 19 ældre skoledisciple og 4 af de yngste elever på katedralskolen. Helligåndshuset og Sankt Jørgensgården blev efterhånden solgt og revet ned. 1654 købtes ærkedegnens gård, hvor amtskolen ligger i dag, og klostret fik nu sin placering her. Byen fik også andre fattiginstitutioner oprettet af borgere, der endnu levede i den gamle katolske forestillingsverden med dens krav om at yde almisser. Jakob Ulfeldt til Selsø havde arvet det gamle Gråbrødre Kloster. På grunden opførte han et hus på 24 fag med 6 beboelser. Ved et gavebrev udstedt 1581 skænkede han huset til "vedtørfte, fattige, gamle Huusarme Hielpeløse Mennesker", der her kunne bo husfrit. 1592 oprettedes Søren Olsens Hospital. Søren Olsen havde været kapellan ved domkirken. Også i 1600-tallet og 1700-tallet fortsatte private med at oprette stiftelser og legater til fordel for byens fattige, men nu betænkte man i højere grad standsfæller, der havde svært ved at klare sig på grund af alder-

Herluf Trolle. Litografi fra E. Bærentzen & Co., 1843 (gen-givelse af ældre maleri).

dom eller mangel på forsørger. En del af legaterne gik i lige høj grad til fattig- som til skolevæsenet, som vi kender det fra Duebrødre Kloster.¹

For øvrigt var det lokale fattigvæsen ikke længere alene en privat, men også en offentlig opgave. I 1700-tallet bestod byens magistrat af borgmesteren og to rådmænd samt en rådstueskriver udnævnt af kongen. Hertil kom en byfoged, der fungerede som politimester, kriminaldommer og fængselsinspektør. Magistraten administrerede byens fattig- og skolevæsen sammen med præsterne ved domkirken. Grænserne mellem byens offentlige fattigkasse og de private fonde var flydende. En ting var alle dog enige om: Man måtte være nøjeregnende med forvaltningen af fattigforsorgens midler. Der blev nøje aflagt regnskab for hver eneste skilling, der blev givet ud til hver fattig i byen. Nogen af disse årlige regnskaber er bevaret, således for året 1736. De fattige var inddelt i 4 klasser efter deres trang. Fattige i første klasse fik 5 mark pr. måned, folk i 2. klasse fik 4 mark pr. måned, folk i 3. klasse fik 3 mark pr. måned og folk i 4. klasse fik 2 mark pr. måned. I alt 78 voksne fik kontanthjælp for nu at anvende et moderne udtryk. Hertil kom nogle børn, der var sat i pleje. Endelig var der 10 personer, der kvartalsvis fik et beløb af de fattiges kasse, bl. a. byens vægte incl. tårnvægteren og ringeren, som aflønning. I regnskabet kan vi følge de månedlige udbetalinger til alle byens fattige, opført ved navns nævnelse. Den først anførte er Kirsten af gl. Ole Handskemager (enke), der er klassificeret i 2. klasse og derfor modtager 4 mark månedligt. Den næste er konen af gl. Anders Nielsen (enke), der tilhører 1. klasse og derfor får 5 mark pr. måned. Den 3. på listen er byens stodderfoged Hans Andersen og hans kone. Han står opført i 1. klasse, hun i 3. klasse. Tilsammen fik ægteparret 1 rigsdaler og 2 mark pr. måned (datidens møntfod: 1 rigsdaler à 6 mark à 16 skilling). Stodderkongen var kommunal embedsmand ansat til at jage fremmede tiggere væk fra købstaden, medens de lokale tiggere skulle overgives fattigmyndighederne. Hans funktioner blev i slutningen af 1700-tallet overtaget af politimyndighederne. Næste på listen var også et ægtepar, der fik samme beløb. Mand og hustru var altså lignet hver for sig. Ud for en del af navnene stod kommentarer om op- og nedrykning i klasserne eller ophør af understøttelse ved dødsfald, eller hvis myndighe-

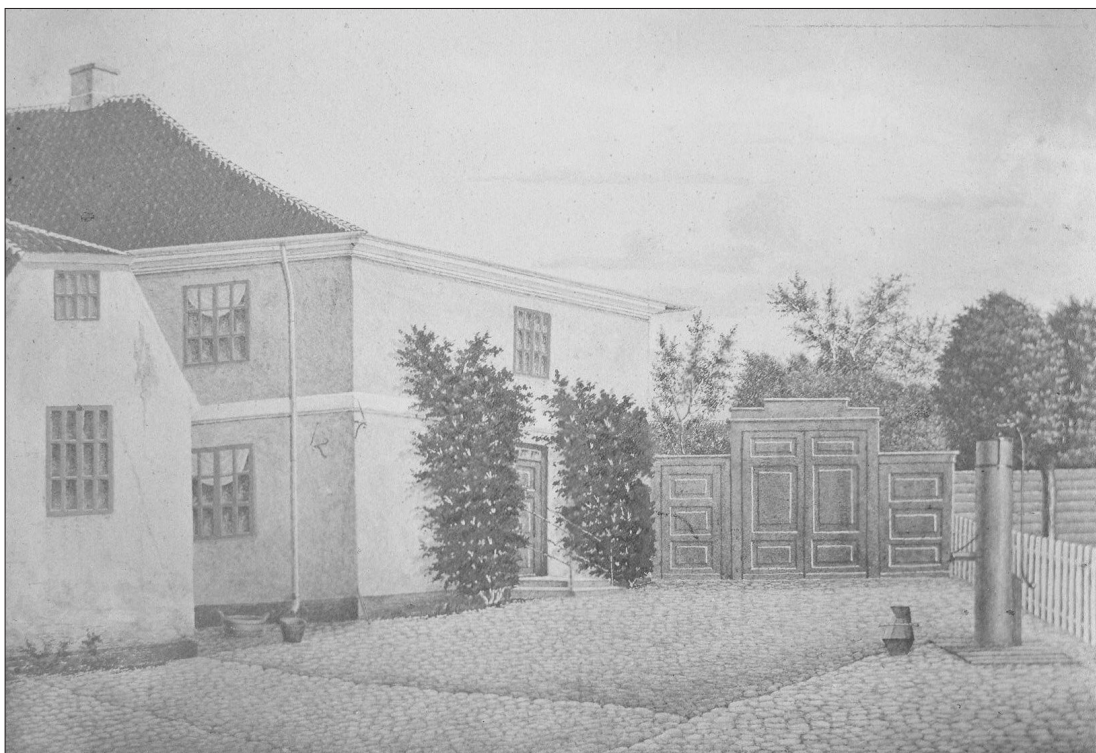
Søren Olsens Hospital, Rosenhaverstræde 3, fotograferet ca. 1905, nedrevet 1987. I baggrunden en gammel længe ved Sukkerhuset, nedrevet langt tidligere. Fotograf: Kristian Hude.

derne opdagede, at vedkommende godt kunne forsørge sig selv.²

Fra samme århundrede findes taksationer over indboet i de fattiges boliger, hvad enten de boede i en af de milde stiftelser eller ude i byen. Her stod alt opgjort, sengested, evt. andre møbler, sengetøj, køkkentøj, undertiden lidt værktøj. Alle ting var omhyggeligt vurderet og det samlede beløb opført for hver person. Anne Sypige i Søren Olsens Hospital havde et ret omfattende bo, der kunne tyde på, at hun stadig var aktiv som syerske. I Herluf Trolles stiftelse i Bredgade boede Mons Vægter. Han havde kun 1 gammelt

sengested, 3 gamle dyner, 2 gamle hovedpuder, 1 par blålærredslagener, 1 halmkurv, 1 gammel sækkepose, 1 hornlygte samt 1 fyrrebord med skuffe. Det gav tilsammen 1 rigsdaler og 3 mark. Hans kone havde foruden sengested og sengetøj 1 rok, 1 haspe, 1 jerngryde, 1 gammelt madskab, 1 stol og 1 rød kiste, hvilket tilsammen blev vurderet til 4 rigsdaler, 3 mark og 2 skilling. Herluf Trolles Boliger i Bredgade husede 13 personer, blandt andet en byfogeddenke, en rodemesterenke, stodderfogeden Hans Andersen og hustru, som vi allerede har mødt, og endnu en vægter med hustru.³

Det var naturligvis ikke gratis at opretholde en stiftelse. Da beboerne ikke var i stand til at betale husleje, måtte stifterne også tænke på penge til drift og vedligeholdelse samt administration efter deres egen død. Staten kunne, som vi har set, betænke en stiftelse med en kongetiende eller andre afgifter. Private donatorer måtte sørge for at tillægge stiftelsen så meget jordegods, at det gav et tilstrækkeligt afkast. Som administratorer indsattes præsterne ved domkirken, katedralskolens læsemester eller medlemmer af magistraten. Der er naturligvis også bevaret fæstekontrakter på disse jorder. Som et eksempel kan vi tage Jakob Ulfeldts stiftelse på Gråbrødre Klosters gamle grund, også oprettet i slutningen af 1500-tallet. Boderne blev i mange år holdt ved lige på fattigkassens bekostning, men i 1700-tallet var de efterhånden så brøstfældige, at de trængte til en fornyelse. Magistraten ledte nu efter efterkommere af Ulfeldt, som måske ville påtage sig at bekoste nye boder, men det var der naturligvis ingen, der følte sig forpligtede til efter 200 års forløb. I 1737 blev boderne derfor revet ned og det tilhørende areal, kaldt for Ulfeldts Vænge blev bortfæstet. Lejeindtægten gik i fattigkassen. I de bevarede "Conditioner. Hvorefter de Fattiges Jord ved Graaebrødre Kirkegaard her i Roeskilde til den høistbydende paa Livestid vorder bortfæstede den 14 Ocjbr 1737" kan vi læse os til følgende sagsforløb: Ifølge §1 skulle bortfæstningen ske ved offentlig auktion, hvor den højestbydende fik arealet. Der skulle ikke betales indfæstningsafgift, men derimod 1 rigsdaler i stempelafgift og betaling for udfærdigelse af fæstekontrakten. Endvidere skulle den nye fæster betale byens stadstambour 1 mark for at annoncere auktionen ved at gå rundt og tromme og udråbe tidspunktet. Nederst på brevet er

tilføjet en beskrivelse af auktionen, der højst sandsynligt har fundet sted på torvet foran det nye rådhus opført 2 år før: "Og bød Hans Pedersen i Lygten 7 rd. 2 mk. Steffen Jyde 8 rd. Borgmester Munthe 8 rd. 2 mk. Hr. Provsten 9 rd.. Hans i Lygten 9 rd. 1 mk. Steffen Andersen 9 rd. 3 mk. Hans i Lygten 10 rd. Der kom ikke flere bud, så det blev værts-husholderen fra Lygten, der lå på Hestetorvet, som fik jordstykket til leje. Lygten blev siden ombygget til Jernbanehotellet. Det lå lige over for jernbanestationen, hvor der siden blev busterminal. Den er nu også flyttet.⁴

Når man kunne undvære disse boliger, skyldtes det, at byen midt i 1700-tallet stadig var velforsynet med hospitaler til gamle, kronisk syge og invalider. I byens skattemandt-tal fra 1753 kan man se, hvor mange personer, der boede i hver stiftelse. Til sammenligning boede der på samme tidspunkt i alt 1500 personer i byen fordelt på ca. 260 ejendomme og omkring 300 familier. Men lad os se på stiftelserne. I Duebrødre Hospital boede der 20. Søren Olsens Hospital husede 6. Det bestod af 3 boliger ud imod Rosenhavestræde og 3 ud imod Sankt Ols Gade med gårdsplads og have imellem. I Biskop Lodbergs Fattighus beliggende ved Vor

Duebrødre Hospital flyttede midt i 1600-tallet ind til Fondens Bro. Her ses den gamle gård, opført 1743, kort før nedrivningen i 1879. Akvarel af Christian Krøll, affotograferet af F.E. Hansen.

Frue Kirke boede der 7 og Herluf Trolles Boliger havde 20 beboere. Byen havde som tidligere antydte også stiftelser til folk med en bedre social baggrund som Meyercrones stiftelse og Roskilde adelige Jomfrukloster. Hertil kom de legater, der tilflød særlige grupper af uforskyldt fattige som forældreløse børn og fattige barselskoner, for der var jo flere fattige end dem, der husedes i hospitalerne. Skal man tro skattemandtallet var der i alt 36 fattige uden for fattigboligerne, der modtog en eller anden form for hjælp. Ud over de bofaste fattige var der et omvandrende proletariat, der levede af at tigge, og som i dårlige tider kunne være ret plagsomme for byernes borgere. Man havde fra myndighedernes side forsøgt at regulere tiggeriet ved at udstyre invalider og gamle med et særligt tiggerkors, der viste, at de hørte til de privilegerede fattige, der havde ret til at ernære som tiggere, men det havde vist sig umuligt at indskrænke tiggeriet til disse grupper, selv om man havde stodderkongen til at jage disse personer på porten.

1761 skrev erhvervsøkonomen Chr. Martfelt om Roskilde, at "Anstalterne for de Fattige ere der saa gode, at de befordrer Ladhed. Der haves 6 à 7000 Rd. af Legata foruden Hospitaler". Citatet giver udtryk for, at der var sket et holdningsskift blandt de højere sociale lag i samfundet i 1700-tallet. Med udgangspunkt i denne holdning var fattiglovgivningen blevet ændret, så det nu blev anset for strafbart at være uværdigt trængende. Man kom derfor ind på, at fattigforsørgelsen i højere grad skulle ske ved indespærring og tvangsarbejde. Staten oprettede store institutioner som Bremerholm og Tugt- og børnehuset på Christianshavn, hvor de fattige skulle gøre nytte for føden. Denne form for fattigforsørgelse faldt også helt i tråd med merkantilismens økonomiske teorier. Man forestillede sig, at man kunne bruge de fattige som arbejdskraft i de nye manufakturer. I Roskilde oprettedes Roeskilde Byes Spindefabrik i 1738 som et af de første aktieselskaber, der drev industriel virksomhed. Baggrunden var de store brande i 1731 og 1735, der havde forarmet byen. Virksomheden indrettedes i rådhusalen i det nyopførte rådhus. Der blev indkøbt 20 spinderokke og 10 haspe. Hørren blev importeret fra de baltiske lande. Oplæringen blev lagt i hænderne på en kvindelig spindemester, Karen Hans Nielsen fra Den kgl. Spinderifabrik i København. Nu blev byens fattige fruen-

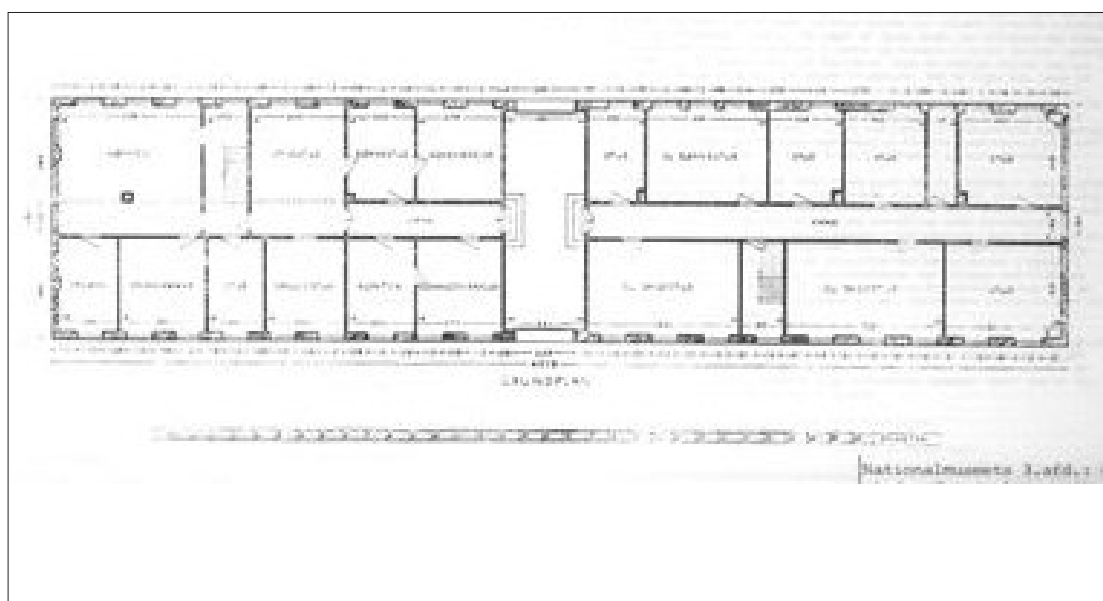
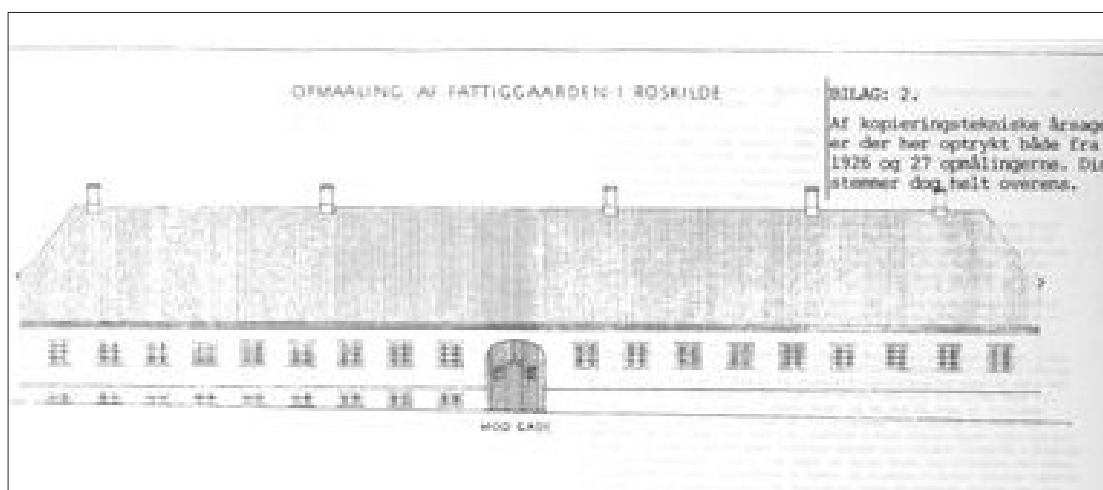
timmere og store pigebørn opsøgt af stodderfogeden og sat i arbejde, men det viste sig hurtigt, at det var en dårlig arbejdskraft. De kunne kun spinde grove ujævne garner, som man havde svært ved at afsætte, og tempoet var heller ikke særlig højt. Derfor måtte fabrikken nedlægges efter ca. 4 år som totalt urentabel.

I begyndelsen af 1800-tallet strammedes fattigdomspolitikken yderligere. Baggrunden var den økonomiske krise som følge af Napoleonskrigene, hvor Danmark jo var på tabersiden, og stigende udgifter til fattigvæsenet. Hertil kom det skatteydende borgerskabs stigende indflydelse på den lokale administration efter kommunalreformen i 1837, hvor der indførtes valgret til borgerrepræsentationen (godt nok kun for 7-8 % af byernes borgere). De værdige fattige skulle hjælpes til at leve på et eksistensminimum, medens de, der skønnedes at kunne arbejde for føden, skulle skræmmes fra at ligge det offentlige til byrde ved indgreb i den personlige frihed. Lovgivningen var allerede blevet strammet i 1803, og denne udvikling inden for fattigvæsenet fortsatte frem til 1849: Fattige under forsorg mistede råderetten over egne ejendele, udsattes for tab af ret til at bestemme eget opholdssted, nægtedes ret til frit at indgå ægteskab og mistede til sidst også valgretten. Man begyndte ligeledes at håndhæve fødestedskriteriet. Man ydede kun støtte til egne borgere. Den mest almindelige form for hjælp i begyndelsen af 1800-tallet bestod i, at fattige blev tildelt kostdage hos byen borgere. Her fik man et måltid mad bestående af søbemad, sul og brød. Ligesom borgerne blev pålignet skat, blev de også pålignet et vist antal kostdage. I praksis udmøntedes de nye fattigloves bestemmelser efterhånden i oprettelse af fattiggårde over hele landet, hvor subsistensløse og fattigfolk, der henvendte sig om hjælp, kunne interneres. Var de fra et udenbys sogn, blev der sendt en regning til deres hjemsgn.

Efter kgl. resolution af 1811 var der endvidere sket en opdeling af rådstuekassen, så fattigvæsen, skolevæsen og kirken fik hver sin formue og hver sin kasse. Derfor blev den samlede formue opgjort i 1812 og formuen delt i to lige store dele til fattigvæsen og skolevæsen, en noget mindre del til aflønning af præsterne i byen. Katedralskolens tilknytning til Duebrødre Hospital kappedes. Som kompensation, fik skolen Søren Olsens legat på 200 rdl. årligt. Pen-

gene var dels anbragt i jord, især byjorden, dels i obligationer.⁵ Skolevæsenet blev nu forbedret ved køb af Algade 4, der indrettedes til borgerskole. Fattigvæsenet trængte også til fornyelse. Herluf Trolles Boder i Bredgade var brændt i 1814 og Lodbergs Fattighus var ved at falde sammen. Mange fattige stod uden tag over hovedet, og byens fattigkommission havde derfor set sig nødsaget til leje de værst stillede ind ude i byen, men det var en dyr og uholdbar løsning. Da man nu havde fået styr på fattigvæsenets økonomi, fremlagde fattigkommissionen i 1818 en detaljeret plan for opførelse af en fattiggård på grunden i Bredgade. I første omgang nøjedes man dog med at opføre et fattighus på 17 fag på grundens østlige halvdel.⁶ Her indsattes efterhånden 52 fattige, men ca. lige så mange boede rundt omkring i byen. Alle var på kostdage hos byens borgere. I 1825 modtog fattigkommissionens formand, pastor Gad en skrivelse fra stiftamtmanden, kammerherre von Lowzow, hvori han opfordrede kommissionen til at fuldføre planerne om en fuldt udbygget fattiggård. Samtidig tilbød han 600 rdl. til indkøb af maskiner og arbejdsredskaber fra et af de fonde, som han bestyrede. Nu kom der igen gang i byggeriet i Bredgade, hvor der opførtes en vestlig fløj med køkken og kachot i kælderen, arbejdsanstalt i stuetagen og sovesal på loftet, så kvinder og mænd nu kunne holdes adskilt. I løbet af byggeperioden fik man reorganiseret byens fattigvæsen og udarbejdet et "Reglement for Fattigvæsenets Bestyrelse i Roskilde Kjøbstad". Det var i kraft fra 1825 til 1862. I 1826 kunne man så indvie fattiggården. Gården beskrives i rosende vendinger i samtidige topografiske værker, men det er nok med blandede følelser, at byens fattige har set frem til deres fremtidige tilværelse inden for fattiggårdens mure. Fra nu af skulle de nemlig holdes indespærret, under konstant opsyn, udøve tvangsarbejde og leve efter et fast skema.

Fattigvæsenet lededes som nævnt af en fattigkommission siden 1803. Heri sad præsten og byfogeden, der tillige var borgmester. Disse to skiftedes hver 4. år til at besætte bestyrerposten. Til at hjælpe sig med de praktiske gøremål udpegede de 4 fattigforstandere blandt byens højere borgerskab. Bestyreren havde det daglige opsyn med fattigvæsenet. Han kunne indsætte nye fattige i gården, udmåle straf og belønning til lemmerne og føre tilsyn med fattiggårdens personale - han skulle i det hele taget forestå drif-

Roskilde Fattiggård, Bredgade 17. Opmålingen foretaget af Nationalmuseet 1926-27. Gengivet efter Lars Østergaards hovedopgave.

ten mellem kommissionsmøderne. Til at udføre de praktiske opgaver havde han de 4 fattigforstandere, der inddrev fattigskatten og sørgede for indkøb af naturalier og fordeling af disse. Det var også dem, der kom på inspektion dagligt, for at se om personalets fulgte reglementet. Samtidig førte de naturligvis også tilsyn med de andre fattiginstitutioner i byen.

Fattiggårdens indretning: Der var ti rum i den vestlige fløj, en børnestue, en sygestue for byen, en sygestue for fattigvæsenets lemmer, en ekstra sygestue, hvor gangkonen boede, 4 værelser med 18 senge, en dårekiste og en ligstue. Værelserne var fordelt på hver sin side af en lang gang. På loftet var der en stor sovesal og en tilsvarende i østfløjen, en til kvinder og en til mandfolk. Alle aldersklasser fra børn til døende oldinge boede sammen. I østfløjens stueetage var der en stor arbejdsstue i den ene ende, i den anden ende var bygningen delt af en midterkorridor med håndværkerstuen på den ene side - den tjente også til opsynsmandens stue - og på den anden side et kontor samt et kammer, hvorfra man kunne holde øje med porten. I kælderen var der køkken, spisekammer, andre oplagsrum og brændselsrum samt spisestue. Desuden var det cachotter og en såkaldt "kullerstue" til afstraffelse af ulydige lemmer. Bag huset var der gårdsplads med brønd og have. Hele arealet var naturligvis indhegnet, så lemmerne ikke bare kunne stikke af. Møblementet var meget spartansk, og mange måtte sove to og to i sengene. I arbejdsstuen var der redskaber til at karte, spinde og væve. Håndværkerstuen var beregnet til kurvefletning. I kælderen var der også snedkerværksted og redskaber til havebrug.⁷

Det faste personale bestod af en opsynsmand, der skulle påse at alt gik rigtigt til efter reglementet og indberette til sine overordnede, hvis lemmerne forså sig og skulle straffes. Samtidig var han økonomus, hvilket vil sige, at han skulle sørge for, at alle indkøbte råvarer, både til mad, opvarmning og produktion blev økonomisk anvendt. Endelig optrådte han som mester for produktionen. Hans kone havde overopsyn med madlavningen, der blev udført af gangkonen og nogle af de kvindelige lemmer. Gangkonen tog sig også af fyring i kakkelovne, vask og rengøring samt pasning af de syge. Endelig var der en portner, der skulle holde øje med, hvem der gik ud og ind ad porten, og et bud, der

gik ærinder for fattigvæsenet. Muligvis har både gangkone, portner og bud ofte været fattiglemmer, som havde opført sig pænt og herved fik en belønning i form af en betroet stilling og en lille løn. Opsynsmanden og hans kone var derimod ansatte af fattigkommissionen. Den første opsynsmand hed Johan Erich Kirstein og kom fra rugmagerlavet i København. Han og hans kone blev siden beskyldt for tyveri. De blev godt nok rensat for denne beskyldning, men blev siden afskediget, da de ikke havde den fornødne myndighed til at holde ro og orden. Den næste var en spindemester ved navn Jens Nicolai Lund-strøm. Han gik siden af på grund af alder i 1862. Han efterfulgtes af Ole Guldbrand Olsen, der var uddannet linnedsvæver. Der var for øvrigt 68 ansøgere til stillingen fra hele landet.

Den nye fattiggård var dimensioneret til at kunne rumme 100 lemmer, men kom aldrig til at rumme flere end ca. 80. Så mange indsattes i 1826, men herefter dalede antallet og kom kun op på 80 i kolde vintre. Når man blev optaget som fattiglem på gården, kom man i bad og blev udstyret med tøj, hvis man ikke havde det nødvendigeste selv. Ellers blev ens ejendele minutiøst noteret, for de tilhørte nu fattigvæsenet. De fleste havde naturligvis solgt alt for at holde sig fri af fattigvæsenet, så det var næsten kun lidt sengetøj og det tøj, de gik og stod i, der fulgte med. Ifølge reglerne skulle de hvert år udstyres med 5 alen blårlærred, et par hele og et par halve strømper, 6 alen hvergarn eller vadmél, 6 alen for til en trøje eller et lignende alenmål til skørt og 2 par træsko, men regnskaberne viser, at de fik langt mindre og kun efter behov, hvilket vil sige, når det gamle klædningsstykke var uendeligt slidt. Ellers gik dagen efter et ur. De blev vækket kl. 6 om morgenen om sommeren og kl. 7 om vinteren. En time efter skulle de møde rene og påklædte i arbejdsstuen. Der blev serveret frokost, hvilket vil sige morgenmad, kl. 7.30 sommer og 8.00 vinter. Så blev der holdt en kort andagt og derefter arbejdet til kl. 12, hvor de fik middagsmad. Det tog 1/2 time, hvorefter de fik 1/2 times pause til at trække frisk luft i gården. Så arbejdede de fra kl. 13 til 18. Efter aftensmad arbejdede de igen et par timer. Kl. 22 sommer og kl. 21 vinter skulle de gå i seng.

Det var jo meningen, at lemmerne skulle tjene til kost og logi ved at spinde og væve, ved at flette pilekurve eller lave snedkerarbejde. Der var faste regler for, hvor meget de

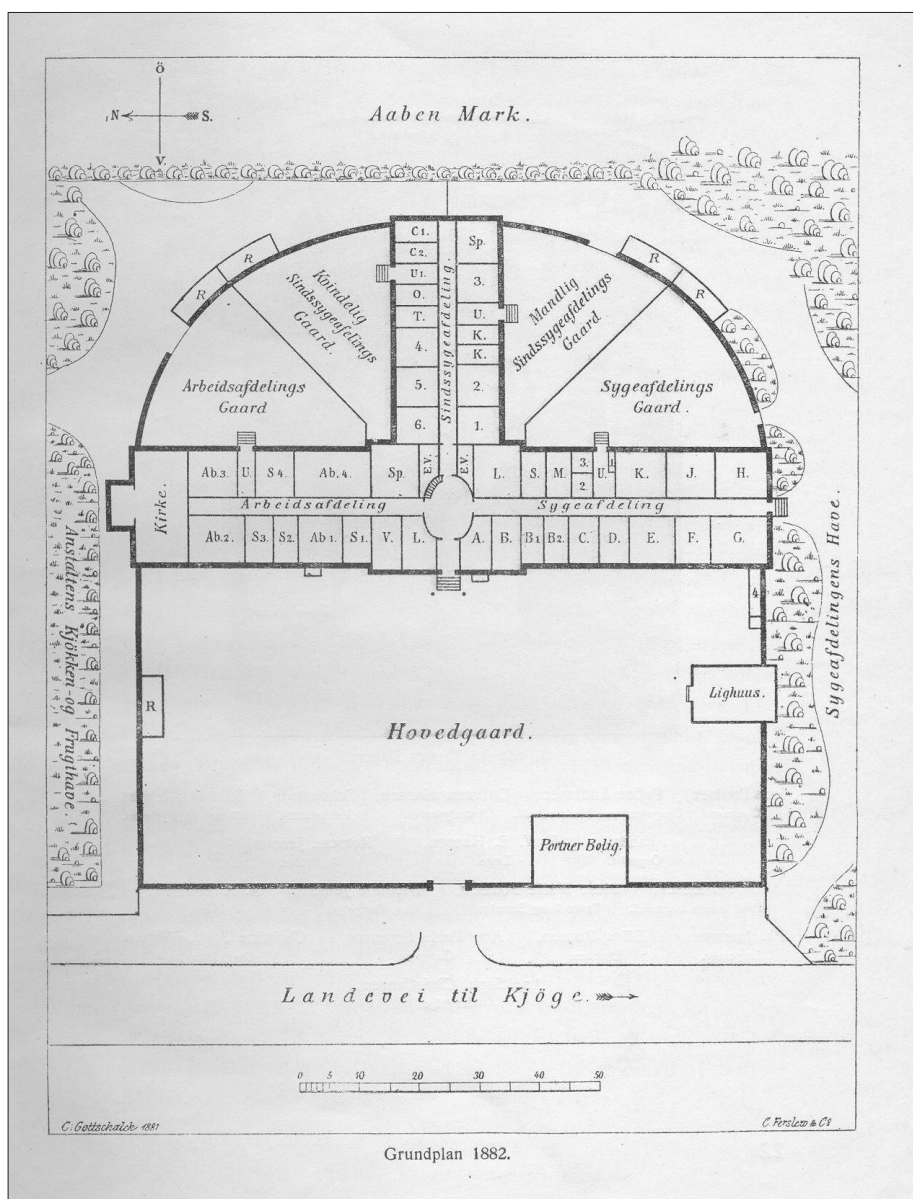

Andenpræsten ved Roskilde Domkirke, Laurits Peter Winding Grüner, tillige opsynsmand ved Roskilde Fattiggård. Fotograferet 1865. Fotograf: A.W. Rörbye.

skulle nå. Hvis de kunne nå mere, kunne de tjene lidt til at forsøde livet med, f. eks. kunne de købe sukker og kaffe, men de måtte ikke købe tobak og alkoholiske drikke. De mest rolige af de unge lemmer kunne for øvrigt også udlejes mod moderat betaling - gerne kosten - til arbejde hos byens borgere. Ellers var det kun søndagen, der bød på lidt afveksling. Den dag kunne man nemlig få udgangstilladelse, hvis man havde opført sig pænt. For øvrigt var ethvert brud på reglementet principielt strafbart. Straffen kunne alt efter forseelsens art strække sig fra udelukkelse fra et måltid, nægtelse af udgangstilladelse om søndagen, til indsættelse i kachotten og tamp. Opsynsmanden kunne kun idømme mildere straffe. Udsultning, indsættelse i kachotten og tamp krævede politimesterens medvirken. Det var også en af politibetjentene, der stod for afstraffelsen ved tamp i overværelse af fattigforstanderne og alle fattiglemmerne i gården. Det skulle jo gerne virke præventivt.

Hvem var det så, der endte på fattiggården? Det var folk fra de laveste sociale lag, der var blevet arbejdsløse. Det kunne også være folk, der havde mistet erhvervsevnen ved sygdom eller alderdom, eller familier, der havde mistet deres forsørger. En anden gruppe var tjenestepiger, der var blevet gravide og jaget fra deres plads. Endelig var der forældreløse børn. Der var også stor forskel på, hvor længe folk opholdt sig på gården. Det spændte lige fra en måned til 20-30 år, ja indtil fattiglemmet døde. Vi kan jo tage nogle skæbner for at gøre det lidt mere konkret. I 1831 anbragtes den 28-årige Christian Neermann på fattiggården. I 1835 flygtede han fra gården. Han blev imidlertid fundet af politiet, men slog godt fra sig, da betjenten ville anholde ham. Det kostede ham 30 dages fængsel. Fra nu af blev Neermanns liv præget af en lang række af opsætsigheder og efterfølgende straffe, der blev værre og værre. Tamp hjalp ikke. Han sattes derfor oftere og oftere i den mørke kachot. I 1848 blev han holdt i total isolation på et værelse. Det lykkedes ham atter at flygte, men kun for en stund. Så fandt myndighederne ham i Holbæk og bragte ham tilbage. I folketællingen fra 1850 anførtes han som sindssyg. Flere flugtforsøg og afstraffelser fulgte, inden han i 1856 valgte selv at sætte punktum for et usselt liv ved at hænges sig 54 år gammel.

Omkring 1845 var der ofte ballade på fattiggården, hvor

Roskilde Amts Syge-, Daare- og Arbejdsanstalt på Køgevej. Grundplan fra 1881. Gengivet efter jubilæumsbogen Roskilde Amts Sygehus 1857-1932. Roskilde 1933. S. 21.

politiet måtte tilkaldes. I protokollen kan man læse, at fattigkommissionen var forsamlet i rådstuen den 6. maj 1845 i anledning af nogle på fattighuset stedfundne uordener. Fattiglemmerne Rasmus Thiede og Witter havde dagen før nægtet at udføre det arbejde, som mester havde anvist

dem. De havde tvært imod overvældet ham med grovheder. Da dette efterhånden var sket flere gange, havde man ladet betjenten hente dem over i arresten på rådhuset, hvor de nu sad uden forplejning. De blev idømt henholdsvis 6 og 5 slag af tampen og formanet til at opføre sig bedre, hvorefter turen gik tilbage til fattiggården. I det hele taget finder vi mange beklagelser fra kommissionens side i protokollen over manglende orden og sædelighed på fattiggården det år, måske en form for oprør. Betingelsen, for at man kunne få tilladelse til at forlade anstalten på lovformelig vis, var, at fattigkommissionen anså det for sandsynliggjort, at man kunne forsørge sig selv, samt at man afstod fra at få fattighjælp i fremtiden.

Også de værdigt trængende havde deres gang i Fattiggården. I pastor Grüners tid som opsynsmand i 1850'erne frem til 1866 blev der visiteret flere og flere patienter til sygestuerne. Efterhånden var presset for stort. Koleraepidemien accentuerede yderligere behovet for et sygehus i byen. Derfor opførtes et epidemisygehus med 25 senge i Jernbanegade 1860'erne. I 1886 byggede kommunen et nyt, velindrettet sygehus inde i gården bag fattighuset med 4 fire-sengsstuer og 3 mindre sygeværelser med 28 senge og et lægeværelse. Også amtet vågnede op under koleraepidemien, og amtsrådet besluttede at opføre Roskilde Amts Syge-, Daare- og Arbejdsanstalt ude ved landevejen til Køge syd for banen. Det blev taget i brug i 1857. Herved fik amtet sin egen fattiggård placeret i sydfløjen, hvor fattiglemmer fra hele amtet kunne indsættes. Også her var der et fast reglement og en fast spiseplan (ens fra uge til uge), der skulle følges til punkt og prikke. Spisesal, arbejdsstuer og sovesale med op til 7 senge var placeret efter det traditionelle mønster på hver sin side af en lang gang. Til at begynde med var der indsat 11 mænd, siden kom flere til, også enkelte kvinder, men ingen børn. Lemmerne var typisk indsat i 3 måneder. De blev beskæftiget ved husarbejde og tilvirkning af tekstiler, idet de spandt og vævede blår, hør og uld. I en af protokollerne lå en arbejdsseddel udskrevet til stamnr. 3937, Niels Christensen. 151 arbejdsdage à 33 øre = 49 kr. og 83 øre. Herfra trak amtet halvdelen for kost og logi, endvidere udgifter til tobak, et par filtsko og 1 par briller. Det betød, at Christensen kunne udskrives med den fyrstelige sum af 15 Kr. og 1 øre på lommen. Forhåbentlig

har han ikke skyndt sig at drikke alle pengene op.⁸

Efter gennemførelsen af kommunaloven af 1868 blev fattigkommissionen nedlagt og fattigvæsenet blev henlagt direkte under byrådet. Inddrivelse af fattigskatten blev nu også byrådets kompetenceområde. Der blev nedsat et kommunalt fattigudvalg under byrådet bestående af 3 valgte medlemmer. I første omgang glemte man, at den kongevalgte borgmester skulle være født formand. Til bistand med de praktiske opgaver udnævnte byrådet 6 fattigforstandere. De 5 førte tilsyn med de fattige i hvert sit fattigkvarter, medens den 6. førte tilsyn med byens arbejds- og sygehus, i det foregående afsnit kaldt for fattiggården. Fattigvæsenets største indtægtskilde var Kirke Stillinge Sogns kirketienende. Hertil kom lejeindtægter fra fast ejendom og renter af ydede lån. I 1866 udgjorde fattigvæsenets egne indtægter 58 % af budgettet. Resten var skattefinansieret.

Fattige børn var naturligvis også værdigt trængende. På Roskildes fattiggård var der i perioden 1845-1863 indskrevet 78 børn under 14 år. Der var som nævnt ingen børn på

Roskilde Børnehjem, Hedegade 12, ca. 1915. Mellem vinduerne hjemmets højt elskede plejemor, frk. Antoinie Molbech. Foto i Roskildes lokalhistoriske Arkiv.

amtets arbejdsanstalt. Fra 1820'erne var der efterhånden en vis forståelse for, at det kunne være direkte skadeligt at anbringe børn på fattiggårdene, hvor de blev sat sammen med folk, der ofte var blevet forråede af alle de slag, tilværelsen havde givet dem. Det kunne måske endda gå for de børn, der blev anbragt sammen med deres familie, men for de forældreløse børn, der ikke havde nogen at støtte sig til, kunne det betyde, at de hurtigt blev som de personer, de var iblandt. I 1828 åbnede det første børneasyl i Danmark. Prinsesse Caroline Amalie og kongehuset lod sig engagere i asylsagen. I 1835 oprettedes et børneasyl i Roskilde. I 1842 flyttede det ind i en asylbygning opført på en grund skænket af kongen i Fondens Bro. Her kunne småbørn mellem 2 og 7 år anbringes, mens deres mor var på arbejde. Det finansieredes udelukkende ved frivillige bidrag fra byens borgere. Erindringer fra gamle asylbørn bevidner, at det var et sted, hvor der var tryk at være under asylmoders opsyn.

I 1888 oprettede pastor Carl Tolstrup og hustru Frederikke Roskilde Børnehjem for piger i alderen 1-16 år. Også dette hjem eksisterede kun i kraft af private bidrag. Der var plads til 16 piger. Da der skulle ansættes en leder af hjemmet, gjorde pastor Tolstrup et sandt fund, da han ansatte frk. Antonie Molbech i stillingen. For hende blev stillingen som børnehjemmets mor en livsopgave. I 1898 oprettedes Plejehjemsforeningen i Roskilde Amtsrådsreds. Formålet var at formidle anbringelse af børn i privat familiepleje - eller som foreningen selv formulerede det: "Plejehjemsforeningen er en forening, der arbejder for at skaffe de hjemløse børn god pleje og kærlige hjem". Foreningen betalte plejeløn og førte tilsyn med de anbragte børn. Lige fra begyndelsen blev der ydet penge til formålet fra stat, amt og kommuner, ligesom de lokale myndigheder begyndte at henvise til foreningen. I 1914 oprettedes Rebekkasøstrenes Optagelseshjem og Vuggestue af Odd Fellow-foreningen "Dronning Margrethe". 15 småbørn blev installeret i Villa Firkanten på Sankt Mortensvej. I 1916 flyttede hjemmet til Sankt Hansgade 4. Der kunne nu være 23 børn af gangen. At det var et iagttagelseshjem vil sige, at man kun husede børnene midlertidigt, indtil de kunne få et mere varigt opholdssted. Mange af børnene blev siden formidlet videre af plejehjemsforeningen til familiepleje. Fra 1898 til 1917 fik samme forening anbragt 256 børn i private hjem. I årsberet-

ningerne kan man læse, hvordan forældreløse børn tidligere bortliciteredes til den højstbydende på en offentlig auktion. De tider var heldigvis forbi. Med loven af 1. marts 1901 indførtes offentligt tilsyn med børn anbragt i privat pleje. Imidlertid har det ikke været muligt at finde beretninger fra personer, der har været anbragt af foreningen. Så man har kun årsberetningernes ord for, hvor gode forholdene var.

En særlig gruppe af børn, der gav anledning til hjertesuk, var de såkaldte værgerådsbørn, børn, der var blevet fjernet fra deres forældre på grund af vanrygt. De kunne være svære at håndtere for en plejefamilie, for som der står i beretningen: "Tønden smager længe af det, der først kom i den". Man overvejede højere plejeløn for disse børn, men undlod det, for ikke at friste nogen til at tage en vanskeligt barn for pengenes skyld. Men der var andre steder, hvor disse værgerådsbørn kunne anbringes. I 1837 havde en kreds af indflydelsesrige københavnere, såsom Jonas Collin, stiftet "Foreningen til forsømte børns frelse". Foreningen købte i 1902 Roskilde Hvile og indrettede det til et iagttagelseshjem for vanskelige drenge i alderen 7-14 år. De fle-

Iagttagelseshjemmet "Roskilde Hvile" på Københavnsvej, ca. 1910. Drengene beskæftigedes bl.a. ved arbejde i den store have. Foto i Roskilde lokalhistoriske Arkiv

ste kom fra brokvartererne i København. Der blev også indrettet et anneks for piger i nabovillaen, Nitihus, samt et lærlingehjem, der kunne huse de drenge, der efter opholdet på børnehjemmet fik en læreplads. Ejendommen blev drevet som en bondegård, hvor børnene leverede arbejdskraften. Dette var også det økonomiske grundlag. Sømandsbossen Richard Jensen har i sine erindringer beskrevet sit ophold på anstalten. Det er ikke opmuntrende læsning. Af en indberetning fra 1915 fremgår det også, at 15 af de 40 anbragte drenge stak af fra hjemmet det år.

De gamle fik efterhånden deres egen afdeling i fattiggården i den gamle sygehusbygning, der i 1886 blev afløst af det nye fattigsygehus. Først med byggeriet af det kommunale alderdomshjem i Sankt Peders Stræde i 1908 fik byen en anstændig alderdomsforsorg, der ikke stemplede gamle folk som sociale tilfælde. Men også de personer, der midlertidigt og uforskyldt fik økonomiske problemer ved sygdom eller arbejdsløshed burde tilgodeses, uden at de af den grund blev umyndiggjort. I Roskilde havde en gruppe af filantropisk indstillede borgere oprettet "Foreningen til Trængendes Understøttelse i Roskilde". Også lovgivningsmagten havde taget et nyt initiativ så tidligt som i 1856 med vedtagelsen af "Lov om Tilvejebringelse af Midler til fri Fattigunderstøttelse og om disse Midlers Bestyrelse". I § 3 stod følgende: "Indtægten af Kirkebøsser og af Gaver hvormed de fattige paa anden Maade og ved andre Lejligheder maatte blive betænkte samles i de Fattiges Kasse, der bliver uden nogen Forbindelse med Kommunens almindelige Fattigkasse..." Kassens bestyrelse valgtes for 3 år af de stemmeberettigede til borgerrepræsentationen. I 1869 blev den foreningsdrevne fattigkasse slået sammen med De fattiges Kasse. I 1907 gik de op i Roskilde kommunale Hjælpkasse. Indtægtsgrundlaget blev styrket, ved at kassen fik tilført provenuet af en lang række bøder. Kassen fik stor betydning under 1. verdenskrig, hvor man blandt andet uddelede spisebilletter til værdigt trængende til fru Hansens pensionat i Blågårdsstræde.

Vi har indtil nu beskæftiget os med de ulykkelige mennesker, der overskred grænsen mellem friheden og forsorgen. Men der var jo mange fattigfolk, for hvem det lykkedes at holde sig på den rigtige side af kridtstregen, selv om det til tider betød, at de levede under ringere kår, end de

der var kommet over på den anden side af stregen og siden levede under forsorg. Fattighuslemmerne gik i det mindste ikke sultne i seng, men det gjorde mange fattigfolk. Dem vil vi slutte af med at beskæftige os med sideløbende med lovgivningen, der gradvis littede den stenede vej for forskellige grupper af værdigt trængende. Vi kan tage folketællingen fra 1845 som udgangspunkt. Den samlede befolkning i Roskilde var på 3.343. Heraf var de 58 opført som fattiglemmer, 8 som arrestanter. Af tjenestefolk var der 478, nemlig 202 mænd og 276 kvinder. Andre socialt laverestående erhvervsudøvere opregnet i tællingen var for mændenes vedkommende arbejds mænd, høkere, kuske, røgter (kun 1), tærskemænd, daglejer (kun 1), jordgravere, vej mænd, opsynsmand (kun 1) og portner (kun 1). Kvinderne står opført som arbejdskoner, syersker, vaskekoner, spindersker, småhandlende, amagerkone (kun 1), gangkoner, amme (kun 1), stuepiger og kokkepiger. Lægger vi udøverne af disse ydmyge stillinger sammen, får vi lige godt 700 eller omregnet godt 20 % af befolkningen. Hertil skal lægges familiemedlemmer, der modtog nådsens brød hos børn, svigerbørn eller søskende (i alt 17), men det var jo ikke socialt deklasserende. Der nævnes også 39 plejebørn, ofte hos familiemedlemmer.

De erhvervsudøvere, der stod nederst på den sociale rangstige, var tyendet, idet de som oftest ikke havde eget hjem. Det var tjenestekarle og tjenestepiger. Ofte havde tyendet ikke engang deres egen seng, men måtte dele den med en standsfælle, dog af samme køn. Arbejdsdagene var lange - fra tidlig morgen til sen aften, og lønnen var ringe. Noget privatliv var der ikke tale om. Var en tjenestepige så uheldig at blive gravid, evt. ved at hendes husbond eller sønnen i huset havde forgrebet sig på hende, kunne hun være sikker på, at madmor jog hende af pladsen, når det kunne ses. En særlig gruppe var ammerne, der måtte sætte deres egne børn i pleje for at hellige sig pasningen af andre familiers børn, men som nævnt var der kun 1 i Roskilde. Men der var nok flere i København med rod i lokalsamfundet, idet hedebodyrægt næsten blev en embedsdrægt for disse koner.

Tyendet blev ikke kun kontrolleret af deres arbejdsgiver, men også af det offentlige. Alle skulle have en skudsmålsbog. På første side skrev præsten, når han havde konfirme-

ret et ungt menneske en kort præsentation af personen: Fødselsdato og fødesogn, forældre, skudsmål fra skolen og konfirmationsforberedelsen og endelig konfirmationsdatoen. Hver gang de forlod en plads, skulle deres husbond eller madmor skrive et skudsmål i bogen. Af- og tilgang når de forlod et sogn og kom til et nyt skulle anmeldes til myndighederne. Efter flytningen skulle de stille hos præsten, så han kunne indføre dem i en bestemt bog indrettet til formålet. Tyendet opnåede heller ikke stemmeret ved gennemførelsen af de nye valgretslove i 1849 og 1866, fordi de ikke havde egen husstand. Denne bestemmelse ramte også håndværkssvende i fag, der traditionelt var indrettet på, at svende modtog kost og logi hos mester. Ved giftermål slap de fleste for det tætte tjenesteforhold i arbejdsgiverens hjem og fik omsider eget hjem. De kunne nu lægge skudsmålsbogen på hylden, da de som regel blev bofaste i det sogn, hvor de slog sig ned. Manden i huset kunne nu også opnå stemmeret.

*Fattigrønne i Bredgade 30
set fra gårdsiden. Ca. 1905.
Fotograf: Kristian Hude.*

Eget hjem betød absolut ikke nogen form for luksus på bunden af samfundet. Arthur Fang har i Andelsboligforeningens ældste jubilæumsskrift beskrevet, hvordan fattigfolk boede i Roskilde. Han opremser de værste eksempler. I

Bredgade var det nr. 3 og nr. 4, "de Borch'ske huse" opkaldt efter ejeren, Købmand Borch (i dag ligger turistbureauet på adressen), nr. 19, nabo til fattiggården og nr. 21 (nr. 19-21 er i dag politistation) samt nr. 28 og 30 oppe ved Ringstedgade. I Grønnegade lå "Babylon", i Kirkestræde "Skandinavi-en" og på hjørnet af Borgegdet og Helligkorsvej lå "de Lassen'ske huse", også opkaldt efter ejeren. Fang beskrev disse boliger på følgende måde: ""Lejlighederne" i disse rønner var uhumske og uegnede til menneskebolig. De bestod af eet usselt rum, hvori var indbygget en forstue og et hul, som skulle agere "køkken"; der var stenbro på gulvet, ingen vask, intet køkkenbord, intet komfur, blot en åben skorsten, som tog uforholdsmæssig plads op; da røgen næsten altid slog ned, måtte man klare sig med en gammeldags petroleumskoger. I stuen var der utæt bræddeloft, som snavset drattede igennem, gulvet var råddent og ofte gennemslidt helt ned til jorden, væggene var tynde og fugtige. Ingen udenomsbekvemmeligheder som vaske- eller brændselsrum fandtes, blot et lokum i gården."

De folk, der boede i disse huse kunne godt være under

"Vrågården" i Kirkegade på Sct. Jørgensbjerg, ca. 1910. Til venstre arbejdsmand Jens Jensen Ebdahl og hans kone, til højre gårdens unger. Fotograf: Kristian Hude.

fattigforsorg, men så at sige alle søgte af al magt at holde sig fri af fattigforsorgen for at kunne bevare friheden og de borgerlige rettigheder i samfundet.

Sankt Jørgensbjerg udgjorde et helt lille samfund af fattigfolk. Arthur Fang har meget malende beskrevet sognets fattighus i sin bog om stedet. Mændene ernærede sig typisk som daglejere, men kombinerede det med fiskeri. Krybskytteri kunne også skaffe mad på bordet. Konerne måtte også bidrage til hjemmets opretholdelse ved diverse deltidsjobs som vaskekoner, rengøringskoner eller gangkoner på Sankt Hans. Der var også tradition for, at bjerringernes koner hver lørdag gik ind til Roskilde. Her havde hver kone sin bestemte adresse, hvor der faldt en skilling af. Den lå parat pakket ind i papir, når konen dukkede op ved køkkendøren. Altså regulært tiggeri. Koner og enlige kvinder kunne som nævnt også ernære sig som sypiger eller som småhandlende. På Sankt Jørgensbjerg solgte de typisk fisk. Børnene måtte også tidligt hjælpe til. De fik bypladser, lettere rengøringsjobs eller hjalp deres forældre i deres erhverv. Væverens børn kunne således spole garnet op på

"Klosterhusgården", Frederik Nielsens gård i Klosterhusstræde, siden Dronning Margrethes Vej. Wilhelmine Nielsen fodrer høns. Ca. 1900. Radering af Julius Aagaard. Trykt af Max Kleinborg.

væverens skyttel. Fiskerens børn satte madding på kroge-
ne. Den lille detailhandler havde også god gavn af sine
børn til at veje af, pakke ind og bringe varer ud. Pigerne
måtte passe småsøskende fra de var i 5-årsalderen, og alle
kom de ud at tjene senest i konfirmationsalderen og måtte
gøre en voksens arbejde, uanset at de endnu ikke havde de
samme kræfter som en voksen.

Det kan være lidt svært at finde kilder, der beskriver disse fattigfolks livsvilkår. Men i Roskilde adelige Jomfruklosters godsarkiv kan man finde brugbare vidnesbyrd om fattigfolks levevilkår. Klostret, der jo netop har fejret 300 års jubilæum, havde en ladegård beliggende, hvor biblioteket ligger i dag. Gården skulle bidrage til at gøre stiftelsen selvforsynende. I 1800-tallet blev gården bortforpagtet, men den havde jo stadig brug for arbejdskraft. Gårdens landarbejdere boede dels i Klosterhusene langs Klostermarken, i dag Dronning Margrethes Vej, og dels i Sankt Agnes husene over imod Frederiksborgvej. Klosterhusene var bygget som fæstehuse, da klostret omkring 1700 forøgede sit jordareal. De blev revet ned i begyndelsen af 1900-tallet, det sidste i 1927. De to vestligste huse var sammenbygget og udgjorde med tværlænger en hel lille gård. Den er bl. a. blevet tegnet af kunstneren Julius Aagaard. Gården var i tre generationer bortfæstet til en vognmandsfamilie. Udgangspunktet for beskrivelsen af fæsteforholdene er en fæstekontrakt fra 1851 udstedt til vognmand Niels Olsen. Før ham havde hans svigerfar, vognmand Christen Hansen, været fæster. Til huset hørte en jordlod, der siden blev solgt til udvidelse af Sankt Maria Hospitals have. Fæsteren forpligtede sig til at betale alle skatter og afgifter, som det offentlige pålignede. Endvidere skulle han betale en årlig fæsteafgift på 25 rigsbankdaler og 2 tønder byg. Han skulle også betale brandforsikring og i tilfælde af brand genopbygge huset. Så skulle han naturligvis holde huset ved lige for til sin tid at kunne levere det tilbage i samme stand, som han havde overtaget det. Endelig skulle han tage sin svigermoder på aftægt. Ved overtagelsen skulle han betale 200 rigsbankdaler i indfæstning. Han kunne til gengæld blive boende på livstid, hvis han ellers overholdt fæstebetingelserne. Efter ham fik hans søn, vognmand Frederik Nielsen gården i fæste.⁹

Vognmanden skulle ikke yde pligtarbejde for klostret,

men han har jo nok udført kørselsopgaver for klostret. De andre fæstere under klostret var derimod underlagt pligtarbejde. De skulle hvert år yde 62 pligtdage. Der blev ført omhyggelig dagbog over de udførte arbejder. I 1855 bestod arbejdet i at tage imod brænde, kløve det og bære det ind. Til andre tider kunne det dreje sig om kørsel af sten eller havearbejde. En hyppig beskæftigelse var at rulle linned. Fæsternes koner måtte også yde deres for eksempel som vaskekoner, men det var åbenbart for tungt for dem at trække den tunge rulle.¹⁰

Sankt Agneshusene lå i en klynge i Klostermarken. Et par af husene hver med et jordtilliggende på 2 tdr. land var blevet nedlagt og jorden udlejet til klosterforvalter Götzsche i 1863. Det ene af husene var da i faldefærdig stand. Ellers var husene bortfæstede. I 1869 fæstede hugger Jens Nielsen matrikel nr. 14 b af Klostermarken. I den anledning blev der foretaget syn på huset og tilliggende have. Huset lå øst-vest og var på 10 fag. Det var bygget i fyrrebindingsværk på kampestenssyldsten. Murene var klinede, bortset fra gavlen i øst, der var i brændte sten. Gavlen i vest var bygget sammen med Mads Pedersens fæstehus. Der var loft over 7 fag. Huset var forsynet med stråtag. I sammenbygningen mod vest var der en stor skorsten, som de to huse delte. Desuden var der en skorsten i husets østlige del. Fra vest var det indrettet med 1 fag, der rummede forstue, skorsten og kammer, 2 fag stue (hvor man jo også sov), 1 fag lade, 1 fag lo, 1 fag til ny forstue, skorsten og kammer, 2 fag til stue og 1 fag til spisekammer. Overalt med stampet lergulv. Der var 11 glatte døre og 4 1/2 fag vinduer med mindre ruder. Mod nord var der en tilbygning på 2 fag bygget som hovedhuset 1. fag var indrettet til kostald og fårehus. 2. fag var indrettet til tørve- og svinehus. Tilbygningen var forsynet med 3 glatte døre. Mod nord var der have med adskillige frugttræer. Der var tilsyneladende ikke noget das, men det brugte man ikke langt op i tiden ude på landet. Man kunne jo altid gå ud i stalden og forrette sin nødtørft. Husene blev beskrevet som godt vedligeholdte.

Den nye fæster skulle betale 100 rigsdaler i indfæstning. Den årlige fæsteafgift var på 80 rigsdaler (16 rigsdaler 5 gange årligt). Hertil kom, at fæsteren selv skulle betale alle de skatter og afgifter, som det offentlige pålagde ejendommen. Han skulle også sørge for husets brandforsikring, så

han i tilfælde af brand kunne genopføre huset bagefter. Han skulle naturligvis også løbende vedligeholde huset. Hvis fæstebetingelserne ikke blev overholdt til punkt og prikke, kunne han sættes ud af huset til næste flyttedag (1. maj), og indfæstningen ville være tabt. Det var sket for den forrige fæster. Han havde haft sin gamle mor på aftægt (derfor to lejligheder). Hende kom Jens Nielsen nu til at hænge på i hele hendes levetid.¹¹

Vi går nu lidt frem i tid og kigger ind i husene omkring 1918. På dette tidspunkt gjorde beboerne ikke længere pligtjeneste på klostret. I matr. nr. 15 b boede på dette tidspunkt arbejdsmand Niels Hansen, der blev kaldt for Stodderen (død 1919) og hans kone, Marie Karen Hansen. L.A. Ring har flere gange malet hjemmet. Lejligheden bestod af forstue, et lille dukkekøkken (den åbne skorsten var altså blevet afskaffet i mellemtiden) og en tofagsstue. Til lejligheden hørte der også en lo og en ret stor have. Bedstefaderen var gammeldags i påklædningen med høj flip (fadermorder). Marie gik ligeledes efter gammel skik altid med kyse på hovedet. Hun gik naturligvis i lange skørter dækket af et forklæde lige til sin død i 1934. I naboledigheden boede datteren Agnes med sin mand, arbejdsmand Oluf Pedersen, og 8 børn. De boede dog ikke hjemme på samme tid, da der

Karen Marie Hansen med datter og svigersøn, Agnes og Oluf Pedersen og deres ældste drenge, Svend og Gerhard, ca. 1910. Den gamle dame sad undertiden model for L.A. Ring i sin tofags stue. Foto i Roskilde lokalhistoriske Arkiv.

var et stort spring mellem de ældste og den sidste efternøler (ældste datter og mor var gravid på samme tid). Det yngste barn har beskrevet lejligheden. Den var udstyret med en lille forstue, hvor sulekarret var placeret. Herfra kom man ind i et lille køkken med komfur til den ene side og køkkenbord til den anden side. Vand måtte hentes ved pumpen ude i gården. Så var der en tofags stue med en alkove, hvor forældrenes seng stod. De mindste børn sov hos forældrene. De større var fordelt på loftet (opgang via en stige) og i mormoderens lo. Stuen var ellers møbleret med en chaiselong, hvor der kunne sove et barn, en kommode og et spisebord med stole rundt om. Af hensyn til rottefaren var vuggen med den mindste anbragt på spisebordet om natten. Hvert barn havde en kasse til sit tøj. De stod også i alkoven. Varmen kom fra en kakkelovn, hvor der var sat en skærm foran af hensyn til småbørnene. I køkkenet havde man jo komfuret som varmekilde. Det var også her familiedømmerne kom i bad. Så blev der slæbt en stor balje ind, og der blev varmet vand på komfuret. Rotterne kunne være slemme. En sen aften hørte moderen en rotte pibe. Hun nægtede at gå i seng, før faderen havde slået den ihjel. Nede bag sulekarret fandt han en stor krabat, som han slog ihjel med gulvskrubben.

Faderen gik ud som arbejdsmand. I begyndelsen af ægteskabet arbejdede han på en gård, hvor han fik kost og logi samt 12 kr. om måneden, som gik til kone og den første-fødte. Siden blev han fyrbøder på Sct. Clara Mølle (papirfabrik). Moderen passede hus og hjem, men måtte også påtage sig småjobs såsom at pille kartofler op. Lønnen bestod i hver 6. spand. De små børn havde hun med sig, den mindste i barnevogn. Desuden gik hun også ud og vaskede i bedrestillede hjem. Her kunne hun undertiden redde sig noget brugt tøj, som hun kunne sy om til børnene. Det foregik i de første år i hånden, siden på en gammel håndsymaskine. Det kunne også være drøjt at klare husmoderpligterne i det gamle Sct. Agnes. En vinter var det så koldt, at vandet frøs så snart, det var pumpet op. Vasketøjet skulle jo skylles, så moderen arbejdede i det kolde vand til blodet sprang frem under neglene. Heldigvis var der stor hjælpssomhed mellem beboerne, så en gammel nabo kom hende hjælp. Tøjet blev tørret på loftet i dårligt vejr. Der hørte et stykke have til alle huse. Mormoderen havde som nævnt en

større have end de andre beboere. Her dyrkede familien sine egne grøntsager: kartofler, kål og gulerødder. Der var også plads til en gris, der gik i et indelukke med et lille hjemmelavet skur. Op under jul blev den slagtet af en af naboerne, arbejdsmand Vilhelm Christoffersen. Så fik moderen travlt med at lave blodpølse og andet af grisen. Alt blev brugt, både indmad og grisetæerne. Familien spiste fedt, men det blev forbrændt af hårdt arbejde. Faderen drev også lidt fiskeri på fjorden. Somme tider kom han hjem med en hel balje ål. Så blev familien budt på ålegilde. Moderen stod nu i køkkenet og stegte den ene pandefuld ål efter den anden. Børnene gik 7 år på Sankt Jørgensbjerg Skole. Ved siden af havde drengene (5 i alt) jobs som bydreng. De blev konfirmeret i Sankt Jørgensbjerg Kirke. Derpå kom de ud at tjene. Og alle klarede sig godt i livet. Trods fattigdom var det ikke et hjem uden kultur. Moderen fortalte f. eks. sine børn om de nordiske guder. Ved stor sparsommelighed lykkedes det familien at spare sammen til deres eget lille hus. Derfor flyttede de i 1932. Det sidste år de boede i Sankt Agnes var huslejen på 50 kr. årligt. Den blev betalt i to rater. Den gamle mormor havde nu svært ved at klare sig uden den daglige hjælp fra familien. Derfor kom hun på Sankt Jørgensbjerg Alderdomshjem, hvor hun døde i 1934 af lungebetændelse, den mest almindelige dødsårsag blandt gamle før opfindelsen af penicillin.¹²

Vi kan passende slutte af med at se mere generelt på udviklingen for de lavere sociale lag fra slutningen af 1800-tallet. Næringsloven af 1857 betød, at håndværksmestrenes indbyrdes samarbejde i lavene afløstes af indbyrdes konkurrence. Det havde den konsekvens, at arbejdslønnen fik stor betydning for mesterens konkurrencedygtighed. Svendene aftalte nu direkte løn med deres mester og stod derved langt svagere. Forholdet mellem svend og mester blev et forhold mellem arbejdsgiver og lønarbejder. De fleste svende kunne heller ikke mere gøre sig håb om at blive mestre, og mange følte sig socialt degraderet, hvilket de reelt også var. Disse forhold var grundlaget for den fremspirende arbejderbevægelse. Kommunaropstanden i Paris i 1871 og "Slaget på fælleden" gav også genklang i Roskilde. Skrækken for "Internationale", der endog blev ledet af en roskildenser, Louis Pio, førte til dannelsen af "Den danske Arbejderforening for Roskilde og Sankt Jørgensbjerg" i

Spise-Reglement

for

Sct. Jørgensbjerg Sogns Fattiggaard.

Middag.

Søndag.	Kjødssuppe.	40 Kvt. Oksekjød, 50 Kvt. Kartoffler.
Mandag.	Vandgrød. Klipfisk.	20 Kvt. Byggryn, $\frac{1}{4}$ Pot afsk. Mælk. 25 Kvt. Klipfisk, 1 Kvt. Smør, $1\frac{1}{2}$ Kvt. Sennep, 1 Kvt. Hvedemel, 50 Kvt. Kartoffler.
Tirsdag.	Gule Ærter.	25 Kvt. Flæsk, benfrit, 35 Kvt. Ærter, 25 Kvt. Kartoffler.
Onsdag.	Vælling. Salt Sild med Log-Sauce.	11 Kvt. Byggryn, $\frac{3}{4}$ Pot afsk. Mælk. 1 Spegesild, 1 Kvt. Smør, 2 Kvt. Hvedemel, $\frac{1}{8}$ Pot afsk. Mælk, 50 Kvt. Kartoffler.
Torsdag.	Gronkaal.	25 Kvt. Flæsk, benfrit eller 40 Kvt. Oksekjød, 2 Kvt. Byggryn eller 2 Kvt. Havregryn, 50 Kvt. Kartoffler.
Fredag.	Vandgrød. Stegt Flæsk.	20 Kvt. Byggryn, $\frac{1}{4}$ Pot afsk. Mælk. 25 Kvt. Flæsk, benfrit, 50 Kvt. Kartoffler.
Lørdag.	Øllebrød. Finker.	$\frac{3}{4}$ Pot Øl, 35 Kvt. Rugbrød, 3 Kvt. Puddersukker. 25 Kvt Oksekjød, 20 Kvt. Kartoffler, 1 Kvt. Smør, 5 Kvt. Hvedemel,

Daglig.

Morgen: $\frac{1}{4}$ Pot Mælk, 3 Kvt. Smør.
35 Kvt. Rugbrød eller 22 Kvt. Sigtebrød eller 14 Kvt. Franskrød.
Formiddag: 2 Kvt. Smør, $\frac{1}{4}$ Pot Øl.
20 Kvt. Rugbrød eller 13 Kvt. Sigtebrød eller 8 Kvt. Franskrød.
Middag: 15 Kvt. Rugbrød eller 10 Kvt. Sigtebrød eller 6 Kvt. Franskrød.
Eftermiddag: 2 Kvt. Smør. $\frac{1}{4}$ Pot Øl.
20 Kvt. Rugbrød eller 13 Kvt. Sigtebrød eller 8 Kvt. Franskrød.
Aften: 3 Kvt. Smør, 5 Kvt. Ost, $\frac{1}{4}$ Pot Øl.
35 Kvt. Rugbrød eller 22 Kvt. Sigtebrød eller 14 Kvt. Franskrød.

1 Portion Formad udleveres med 1 Pot.
Krydderier, Salt etc. tilsættes Maden efter Behov.
Sygepleie gives efter Lægens Ordination.
Endvidere udleveres til Arbeidere 1 Fl. Øl extra daglig.

Sct. Jørgensbjerg Sogneraad, Juli 1890.

P. S. V.:
L. W. Steiness.

Foranstaaende Spisereglement for Sct. Jørgensbjerg Sogns Fattiggaard approberes herved.

Sjællands Stiftamt, den 6te Oktober 1890.

Bache.

Spisereglement for Sct. Jørgensbjerg Fattiggård, godkendt af Sjællands Stiftamt, 1890. Det har næppe afviget meget fra menuen på Roskilde Fattiggård. H.A. Müllers Bogtrykkeri. 1890.

Husorden

for

Sct. Jørgensbjerg Sogns Fattiggaard.

1.

Lemmerne skulle være høflige og beskedne i deres Optræden, saavel lige overfor Bestyreren med Husstand som indbyrdes mod hverandre, ligesom de ubetinget have at rette sig efter de af Bestyreren givne Forskrifter og udføre de af ham foreskrevne Arbejder.

2.

Lemmerne have at omgaaes forsvarligt med Fattiggaardens Inventar. Tobaksrøgning er forbudt paa Sovestuerne.

3.

Lemmerne staa op fra 1ste April til 30te Septbr. Kl. 5 $\frac{1}{2}$, Morgen,
— 1ste Oktober — 31te Marts — 7 —
hvorefter Stuen fejes, luftes ud og gjøres i Orden, samt Senge redes af den, som Bestyreren dertil har udset.

Mælk drikkes	Kl. 6 eller 7 $\frac{1}{2}$, Formiddag.
Frokost spises	» 8 $\frac{1}{2}$, Formiddag.
Middag	— » 12 Middag.
Mellemmad	— » 4 Eftermiddag.
Aften	— » 7 —

Sengelægningen sker Kl. 8 $\frac{1}{2}$, Aften, hvorefter Opholdsstuen gjøres ren og luftes ud.

Sct. Jørgensbjerg Sogneraad, Februar 1890.

P. S. V.
L. W. Steiness.

Foranstaaende Husorden for Sct. Jørgensbjerg Sogns Fattiggaard approberes herved.

Sjællands Stiftamt, den 6te Oktober 1890.

Bache.

1872. Mange arbejdsmænd var endnu på dette tidspunkt højremænd ligesom deres arbejdsgivere og så derfor med stor velvilje på den nye forening. I formålsparagraffen stod der, at foreningen skulle "virke for en Forbedring af Arbejdernes Kaar ved at støtte deres Selvvirksomhed, for at sikre deres Underhold, hvorfor det tilstås dem Lån og i særlige Tilfælde midlertidig Understøttelse, ligesom der åbnes dem Adgang til Alderdomsunderstøttelse og til Sygekasse." Pengene kom fra kontingenter fra mere velbjergede borgere. Foreningen tog initiativ til opførelsen af en række arbejderboliger i Allehelgensgade 18-20, opført af tømrermester Weber og murermester Schumacher. Husene blev overdraget foreningen i 1886.

De første fagforeninger blev oprettet af håndværkersvende. Skomagersvendene oprettede en fagforening i 1874 og skræddersvendene en i 1875, men de sygnede begge hurtigt hen. Men fra 1881 dannedes de i en lind strøm med typograferne som pionerer. Arbejdsmændene fik deres egen fagforening i 1891. Året efter oprettedes Fællesorganisationen. 1894 kom den politiske del af arbejderbevægelsen med ved dannelsen af Socialdemokratisk Samfund. De kommende års arbejdskampe førte til socialdemokratiets fremgang. I 1899 gennemførtes det aftalesystem på arbejdsmarkedet, der i modificeret form stadig kendes.

Arbejderforeningen havde som nævnt også en sygekasse, men byen havde allerede siden 1860'erne haft en privat sygekasse, der stod åben for indmeldelse af alle værdigt trængende. En anden sygekasse, der stod åben for alle, var "Hjemmets Trøst". De milde stiftelser fik en renæssance. Duebrødre Kloster på Fondens Bro blev erstattet af en ny bygning i 1880. Herved kunne antallet af beboere udvides fra 37 til 50. Klostret fik også en filial i Bredgade 2. Søren Olsens Hospital fik en ny bygning ud imod Sankt Ols Stræde for midler testamenteret af Schmeltz i 1910. Den private filantropi blomstrede også på andre områder. Som et eksempel kan nævnes foreningen Fattige Børns Juleglæde oprettet 1878 af redaktør H. A. Müller og hustru. Pengene kom fra dilettantforestillinger og gik til en juletræsfest på Hotel Prindsen, hvor hvert barn fik en nyttig gave. Tiden var en brydningstid, hvor privat filantropi og offentlig støtte eksisterede side om side. I Dannelsen af De samvirkende Fagforeninger i Roskilde i 1892 og indførelsen af statsaner-

kendte og offentligt understøttede sygekasser samme år førte til, at flere og flere blev arbejdsløsheds- og sygeforsikret. Kampen for bedre arbejdsvilkår fortsatte. En af de andre store landvindinger blev gennemførelsen af 8 timers arbejdsdag i 1919. På lovgivningsområdet gennemførtes som nævnt hjælpekeloven i 1907, forløberen for de statsunderstøttede arbejdsløshedskasser, 1921 kom invalideforsikringsloven og 1922 indførtes aldersrente, alt sammen tiltag, der havde til hensigt at fjerne fattigdomsstemplet fra folk, der uden egen skyld var kommet i en nødsituation eller havde mistet erhvervsevnen. Alle de sociale love var efterhånden blevet ganske omfattende og helt uoverskuelige. Derfor gennemførte K. K. Steincke i 1933 en socialreform, der forenkede systemet.

Det er ikke nogen tilfældighed, at socialreformen kom i 1930'erne. Det er jo i krisetider, at sociallovgivningen skal stå sin prøve. Årtiet huskes for massearbejdsløshed, kører foran arbejdsanvisningskontoret, fædre, der måtte møde til kontrol dagligt for at få udbetalt understøttelse, mødre og børn, der måtte bidrage til familiernes underhold ved diverse småjobs. Krisen nåede Roskilde i efteråret 1931, netop på det tidspunkt, hvor staten gennemførte en kriselovgivning med diverse regulerende indgreb i samfundsøkonomien. Byrådet søgte at få det optimale udbytte ud af disse statslige støtteordninger. Kommunale arbejdsløshedsprojekter, igangsættelse af byggemodning og støtte til boligbyggeri bidrog til, at kun få var henvist til understøttelse i årevis. Det mest kendte arbejdsløshedsprojekt var anlæggelsen af Folkeparken med amfiteatret. Man var nervøs for, at unge mennesker uden arbejde skulle falde for tidens propaganda, hvad enten det var på højre- eller venstrefløjen. Derfor blev byens unge ledige mænd inddelt i to hold. Det ene hold arbejdede om formiddagen og modtog undervisning om eftermiddagen, for at højne deres skolekundskaber. Det andet hold begyndte med undervisning og sluttede med hårdt fysisk arbejde. Alt arbejde blev jo udført med skovl og trillebør. De arbejdsløse familiefædre var også i en alvorlig klemme. Både i 1932 og 1933 var der store demonstrationer foran rådhuset, hvor deltagerne krævede mere i understøttelse. Byrådet måtte derfor overføre ekstraordinære midler fra kommunekassen til hjælpekelven, der stod for udbetaling af arbejdsløshedsunderstøttelse. Der

måtte udbetales særlig julehjælp og vinterhjælp. En del af hjælpen blev stadig udbetalt i naturalier, såsom kød og brændsel. I de værste vintre var der omkring 1300 arbejdsløse i Roskilde og Sankt Jørgensbjerg, der udgjorde et sammenhængende arbejdsmarked. Det svarede til mellem 5 og 6 % af den samlede befolkning.

Fagforeningerne stod for administration af arbejdsløshedskasse, arbejdsanvisning og kontrol af de arbejdsløse. Det blev så omfattende opgaver, at de store forbund måtte ansætte kontorbestyrer og leje kontorlokale. De uorganiserede arbejdere henvistes til arbejdsanvisningskontoret på Munkebro, der efter bedste evne forsøgte at fordele de få ledige jobs. Krisen betød også et pres på den gamle fattiggård, der nu kom til at huse husvilde familier. De subsistensløse, som der blev flere af, henvistes til Arbejde Adler, der havde et herberg i Støden. I 1932 oprettede institutionen arbejdskolonien Hedegården på hjørnet af Københavnsvej og Elisagårdsvej, men grunden blev hurtigt mageskiftet med kommunen, der skulle bruge grunden til DAK. I stedet flyttede kolonien til Holbækvej 45 A i 1934. Den omfattende bolignød førte til oprettelsen af Roskilde Boligselskab i 1936, der lagde for med at opføre Bøgegården ved Helligkorsvej allerede i stiftelsesåret. I maj 1937 kunne arbejdsformidlingen meddele, at der kun var 188 ledige tilbage. Krisen var nu overstået i Roskilde.

Siden har langt mere humane tanker sat deres præg på den danske sociallovgivning, og i dag er det en naturlig ting for de fleste at gå på socialkontoret og bede om hjælp, hvis man i en periode har sociale problemer. Kun meget gamle mennesker, der kan huske en fattig barndom i begyndelsen af 1900-tallet og deres forældres skam over at bede socialvæsenet om hjælp, har stadig en rest af den gamle holdning om, at man ikke bør ligge det offentlige til byrde.

Kildehenvisninger:

¹ Hofman, Hans de: *Samlinger af Publique og Private Foundationer og Gavebreve som forefindes udi Danmark og Norge*. København 1761.

² Roeskilde Byes Fattiges Tall for Aar 1736 samt Forklaring derfor hvad hver aarligen og maanedligen nyder af de Fattiges Penge. Kopi haves i Roskilde lokalhistoriske Arkiv (RLA).

³ Taxation af Indboet i De Fattiges Boliger i Roskilde. 18. Aarh. Kopi

- haves i RLA.
- ⁴ Fæstekonditioner for De Fattiges Jord ved Graabrødre Kirkegaard. 1737. Kopi haves i RLA.
- ⁵ Delingen af Roskilde Raadstues Fattigkasses Kapitaler. 1812. Kopi haves i RLA.
- ⁶ Vedrørende Opførelse af nyt Fattighus i Roskilde. 1818 ff. Kopi haves i RLA.
- ⁷ Grundplaner over Roskilde Fattighus. 1910. Ved K. Stigaard og Johs. Weber. Haves i RLA.
- ⁸ Roskilde Amts Arbejdsanstalt. Protokol over lemmerne. 1857-. Roskilde Amts Sygeshusarkiv.
- ⁹ Roskilde adelige Jomfrukloster. Fæsteprotokol 1799-1854 (1852/56:55).
- ¹⁰ - . Protokol over pligtarbejde udført af husmænd 1.5.1855-1875 (1852/56:39)
- ¹¹ - . Fæsteprotokol 1855-1918 (1852/56:56).
- ¹² Erindringer om Sct. Agnes Husene. 1918-40. A 645 i RLA.

Litteratur:

- Aarsberetning for Plejehjemsforeningen i Roskilde Amtsrads-kreds.* 1899- . Behrmann, Hendrik: *Grundrids til en historisk-topografisk Beskrivelse af det gamle Konge- og Bispesæde Roeskilde.* København 1832.
- Christmas-Møller, Ingeborg: *På fattighuset: Greve Hospital og andre fattighuse på landet i 1700- og 1800-tallet.* Nationalmuseet 1979.
- Danske Opdragelseshjem i Billeder og Tekst.* København 1826.
- Fang, Arthur: *Foreningen til Opførelse af Arbejderboliger i Roskilde: 1899 - 17. Marts - 1949.* Roskilde 1949. (Citat herfra anført i artiklen).
- : *Roskilde adelige Jomfrukloster: 1699-1949.* Roskilde 1949.
- : *Sct. Jørgensbjerg.* Roskilde 1937.
- Fang, Lotte: *Duebrødre Kloster. 800 års historie om Duebrødre Kloster, Søren Olsens Hospital og Meyercrones Stiftelse i Roskilde.* Roskilde 1991.
- Folkestyre i by og på land. Danske kommuner gennem 150 år.* Poul Kristenssens Forlag 1991.
- Hofman, Hans de: *Samlinger af Publique Foundationer og Gavebreve som forefindes udi i Danmark og Norge.* København 1761.
- Jensen, J. P.: *Roskilde Amts Sygehus 1857-1932: Et Tilbageblik.* Roskilde 1932.
- Jensen, Richard: *En omtumlet tilværelse.* Fremad 1957.
- Jørgensen, Harald: *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.* København 1975.
- Marfeldt: *Christian: En erhvervsøkonomisk Rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.* Ved Ole Degn.

Poulsen, Knud: "Roeskilde byes spinderifabrik - et beskæftigelsesprojekt fra 1738." *ROMU* 1992. S. 45-74.

Roskilde bys historie. Bd. 1-3. Roskilde 1992-1998.

Steincke, K. K.: *Haandbog i Forsørgelsesvæsen*. København 1916.

Vind, Anders og Karsten Mathiasen: "En skitse af forudsætningerne for arbejderbevægelsen i Roskilde 1870-76." *Historisk Årbog for Roskilde Amt*. 1978. S. 107-119.

Østergaard, Lars: *Fattig og anbragt på Roskilde Arbejdsanstalt fra 1826 til omk. 1870*. RUC 1986 (hovedopgave).